

Oorlogspad

Adresboek van de bezette Zaanstreek

Oorlogspad

Adresboek van de bezette Zaanstreek

Erik Schaap

Uitgave: 2016, Brave New Books
Tweede, aangevulde druk: augustus 2016
Derde, aangevulde druk: september 2020

Auteur: Erik Schaap
info@schaapschrijft.nl
Fotobewerking omslag: Hans Retz

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de auteur. No part of this book may be reproduced in any form, by print, photo-print, microfilm or any other means, without permission from the author.

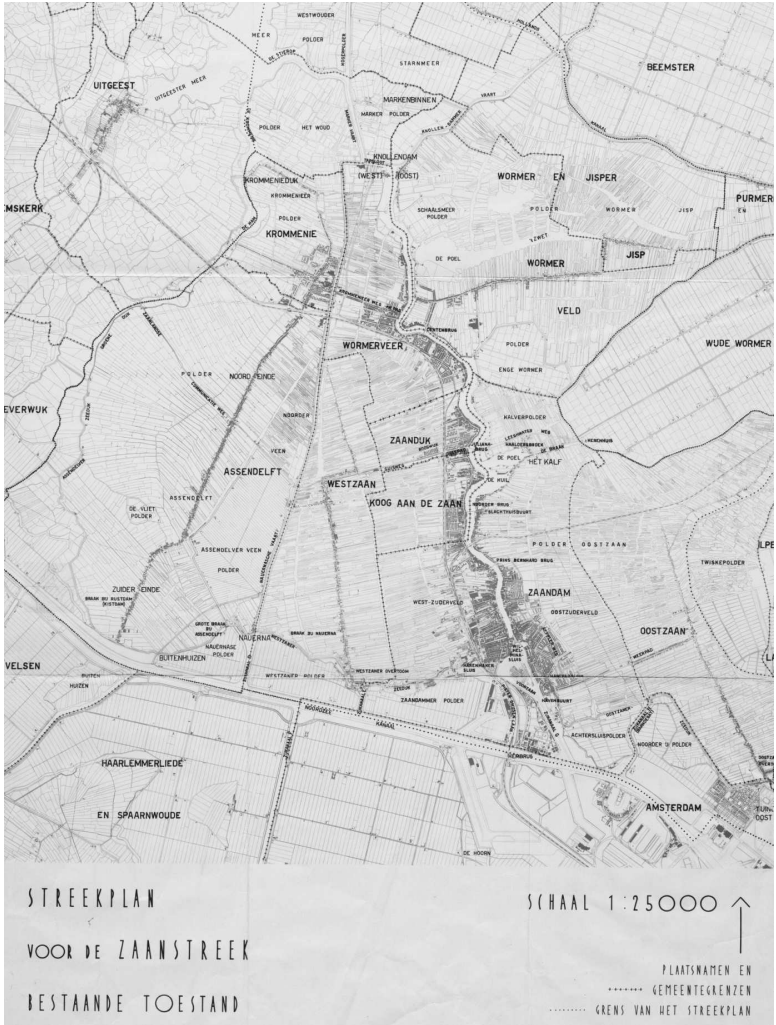
Omslagfoto: Achter de ontspanningszaal van Albert Heijn aan het Zaandamse Klamperspad hijsen Duitse soldaten de nazivlag.
(collectie Gemeentearchief Zaanstad)

Inhoud

Werkwijze	7
Van mei tot mei	13
Assendelft	33
Koog aan de Zaan	37
Krommenie	47
Oostzaan	53
Westzaan	59
Wormer	62
Wormerveer	73
Zaandam	89
Zaandijk	153
Begrippen	162
Bronnen	168

De Zaanstreek in 1940.

Werkwijze

Pas een paar dagen na de capitulatie van de Nederlandse strijdmacht, op 17 mei 1940, bereikten de eerste Duitse militairen de Zaanstreek. Gedurende de navolgende weken vestigden zich zo'n vijfhonderd manschappen in Zaandam. Ze confisqueerden scholen, hotelkamers en vervolgens ook particuliere huizen. Van daaruit werden, met de plattegrond in de hand, de omliggende dorpen verkend en bezet. Daar bleven ze, vijf volle en zware jaren lang.

Aan het begin van de eenentwintigste eeuw is de Zaanse stratenstructuur waarop deze manschappen zich oriënteerden nog grotendeels herkenbaar, maar verder onderging de omgeving op talloze plekken een totale metamorfose. Met name in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werd naar hartenlust gesloopt, bebouwd (vooral de veenweidegebieden) en verhuisd (bijvoorbeeld naar de Zaanse Schans). Bovendien verdubbelde het inwoneraantal van de regio sinds 1940 ruim, van 83.000 toen naar 175.000 in 2016. Er veranderde dus nogal wat in de naoorlogse decennia.

Tegelijkertijd bleef er veel hetzelfde. De Zaanstreek liep namelijk relatief weinig oorlogsschade op. Er vielen af en toe bommen, maar vergeleken met Arnhem, Rotterdam, de kust en zelfs Amsterdam-Noord – om maar een paar bijna willekeurige voorbeelden te noemen – kwam deze regio vrijwel ongeschonden uit het geweld dat Nederland jarenlang teisterde. Ook al omdat er nooit een veldslag woedde en er geen massale sloop plaatsvond, zoals de nabijgelegen badplaatsen en de hoofdstad wel overkwam. De grootste en meest in het oog springende kaalslag betrof het groen. Duizenden bomen belandden de laatste oorlogswinter in de kachel. Het was een betrekkelijk offer, dat bovendien na de

bevrijding werd verholpen met snelle herstelacties. Dergelijke reparaties konden helaas niet worden toegepast in de tienduizenden huishoudens die materieel, psychisch en/of fysiek getroffen waren door het op Zaandam en de buurdorpen losgelaten geweld.

Oorlogspad behandelt niet in eerste instantie de zichtbare littekens die ontstonden als gevolg van de Duitse overrompeling. Waar ze werden aangebracht, komen ze in dit boek aan de orde, maar het gaat er toch vooral om een overzicht te geven van de Zaanse adressen die tussen 1940 en 1945 een belangrijke rol speelden. Van de verzetspanden en nationaalsocialistische burelen tot executielocaties en schuilplaatsen. Een groot deel van dit 'schuldig landschap', zoals de schilder/schrijver Armando het muntte, ligt er nog net zo bij als in de jaren 1940-1945. Andere plekken zijn uitgewist. Er bestaan in de Zaanstreek geen tastbare herinneringen die rechtstreeks met de bezetting verbonden zijn, zoals in Amsterdam de Hollandsche ('Joodsche') Schouwburg en in Wageningen hotel De Wereld. De toegebrachte littekens zijn hier veelal slecht of zelfs niet zichtbaar. Ze worden hoogstens opgerakeld in de vorm van tientallen monumenten.

De extreme gebeurtenissen die vanaf mei 1940 een volk troffen dat tot dan toe oorlogen associeerde met andere landen en vergeten tijden zorgden voor een aardverschuiving. Honderden Zaankanters betaalden met hun leven, duizenden doken onder of belandden in kampen en gevangenis. Het decor waarin de ontwikkelingen zich afspeelden bleef echter grotendeels ongewijzigd. Achter de deuren en in die nog altijd bestaande straten vonden ontwrichtende gebeurtenissen plaats. Het joodse gebedshuis werd leeggeroofd en vervolgens ingericht als stal en soldatenonderkomen. Het Zaanse gebouw van de Vrijmetselaars veranderde respectievelijk in een NSB-clubhuis en een gevangenis

voor collaborateurs. Een boerderij in Wormer herbergde onderduikers, gestolen distributiebescheiden en wapens. Et cetera, ad infinitum.

De oorlogsgebeurtenissen waren niet evenredig over de Zaanstreek verdeeld. In de enige stad van de regio, Zaandam, was de bezetter het zichtbaarst aanwezig. En daarbinnen was het weer opvallend vaak de Westzijde waar nazi's en verzetsmensen zich langs elkaar bewogen. Zaandam was ook de gemeente waar het overgrote deel van de joodse bevolking in deze streek leefde en werkte. Althans, tot januari 1942, toen Zaandam formeel 'Judenrein' kon worden verklaard. In Wormerveer en directe omgeving manifesteerde het communistisch verzet zich bovenmatig. Op het platteland van Wormer sloeg de hongerwinter minder hard toe dan in de stad. Oostzaan kende een bovengemiddeld aantal clandestiene slachters en zwarthandelaars. Op de Krommenieërweg in Wormerveer woonde verhoudingsgewijs een groot gezelschap collaborateurs.

Vrijwel ieder Zaans huisje kreeg vroeger of later zijn kruisje.

Interessant is ook dat de extremen vaak dichtbij elkaar lagen. Terwijl nationaal verzetstopman Jaap Buijs op het adres Rembrandtstraat 12 met medestrijders snode plannen ontwikkelde, betuigden achter de deuren van nummer 10 en 18 de burens hun steun aan het nieuwe bewind. Op de Zaanse politiebureaus werkten 'goede' en 'foute' agenten gezamenlijk aan het be-teugelen van de criminaliteit. De eigenaar van het Wormerveerse restaurant waar NSB-leider Anton Mussert een begeesterde toespraak hield, zat diep in de ondergrondse beweging.

Elke wijk, elke straat en zelfs elke woning die voor 1945 werd gebouwd had een eigen verhaal. De meeste daarvan ontbreken in deze publicatie. Indien – om maar weer een voorbeeld te geven – ieder onder-

komen waar onderduikers verbleven een eigen lemma had gekregen, was dit boek vele honderden pagina's dik geworden. En zelfs dan bleef het incompleet. De oorlogsadministratie vertoont namelijk nogal wat hiaten. Voor de illegaliteit was het van belang om zo min mogelijk aan het papier toe te vertrouwen; dergelijke gevoelige materie kon immers in verkeerde handen vallen. De bezetter op zijn beurt hield nogal wat geheim, uit angst voor diezelfde illegaliteit. (Ter illustratie: het door Weermachtleden overgenomen 'Hollands gebruik' om de gastenboeken van hotels te tekenen werd al snel verboden, omdat 'de vijandelijke spionagediensten daar veel waardevolle inlichtingen aan kunnen ontlenuen'.) Wat er na Dolle Dinsdag resteerde aan belastende documentatie vernietigden de Duitsers en hun handlangers zoveel mogelijk. De ondergang van het Derde Rijk betekende ook de ondergang van grote hoeveelheden bewijs- en daarmee historisch materiaal.

De oorlogsgeschiedenis naar boven halen staat gelijk aan het raadplegen van talloze documenten. Om deze publicatie te kunnen maken, waren allereerst de primaire bronnen onmisbaar. Ze varieerden van – door gedwongen afsluitingen steeds dunner wordende – oude telefoonboeken tot de met schuilnamen doorspekte rapporten van illegale organisaties. Zowel het NSB-jaarboek als de gelijkgeschakelde en verzetsbladen bevatten bruikbare informatie. Ook de gesprekken met de mensen die de bezettingstijd meemaakten waren van belang. Het is inmiddels een select gezelschap, zoveel jaren na de oorlog. Dat maakt hun verhalen des te waardevoller.

Kort na de Duitse nederlaag schreven sommigen hun herinneringen op. Aangezien dat inmiddels in vrijheid kon, werden daarbij ook wel eens namen en adressen genoemd. Ze vormden een nuttige aanvulling op

hetgeen voordien al bekend was, maar vaak geheim moest blijven. Vanaf 1945 verschenen ook de geschiedenisboeken en -artikelen. Achterin deze uitgave vindt u een selectie van de publicaties die een rol speelden bij het maken van deze adressengids. De nadruk daarin ligt – hoe kan het anders – op de jaren 1940-1945 en de aanloop daar naartoe. Als extraatje zijn aan *Oorlogspad* de talloze herdenkingstekens toegevoegd die verspreid over de Zaanstreek staan en hangen. De onvolprezen organisatie Monumenten Spreken verzamelde hun locaties en legde een kleine dertig daarvan vast in leerzame en vrijwel altijd ontroerende minidocumentaires. Een tweede bonus is er in de vorm van tientallen, veelal niet eerder gepubliceerde oorlogsfoto's.

De door Monumenten Spreken verstrekte informatie (dank!) vormde het voorlopig sluitstuk van mijn zoektocht naar het Zaanse oorlogsverleden. Voorlopig, omdat de kans niet denkbeeldig is dat er adressen en gebeurtenissen ontbreken. Weliswaar was het niet de intentie om met *Oorlogspad* een alles dekkend adressenbestand op papier te zetten – dat is ook onmogelijk –, maar wellicht verdienen sommige plekken die nu ongenoemd bleven toch een vermelding. Aanvullingen zijn dan ook welkom via info@schaapschrijft.nl of 075-6125696.

Van mei tot mei

In 1933 besloot een krappe meerderheid van de Zaan-damse raad tot een boycot van Duitse waren. Het was een unicum; geen enkele andere Nederlandse gemeente nam zo snel en drastisch stelling tegen het enkele maanden eerder bij onze Oosterburen aangetreden nationaalsocialistische regime. Dat er in het stadhuis op de Burcht onmiddellijk weerstand ontstond tegen rijks-kanselier Adolf Hitler en diens volgelingen was niet toevallig. De rode familie kende hier een zeer sterke ver-tegenwoordiging en vooral in progressieve kringen werd het gevaar van fascisme en antisemitisme al vroeg onderkend.

De zomer van 1933 gaf heftige rellen te zien in en om de Westzijde. De deelnemers waren propagandaverspreiders van de Nationaal-Socialistische Beweging aan de ene kant en communisten aan de andere zijde. “Een enkele colporteur kreeg een hersenschudding, een andere een gescheurde neusvleugel, een derde een gat in het hoofd juist boven een der ogen, terwijl voorts talloze blauwe plekken en bloedneuzen het gevolg van de vechtpartijen waren”, rapporteerde de *Alkmaarsche Courant*. Toen de NSB twee maanden later in de Stationsstraat haar eerste Zaanse kringhuis opende, spijkerden de leden dan ook planken voor de ramen van hun clubgebouw ‘teneinde veilig te zijn voor de “vrolijke keuken”-neigingen van anonieme terroristen’.

De toon was gezet.

Nog in 1947 verklaarde Hanns Albin Rauter, tot twee jaar eerder de hoogste SS'er in Nederland, vanuit zijn gevangenis: “Ik wil hierbij opmerken dat de gehele Zaanstreek in zeer sterke mate opviel door communis-tische acties.” Hij deed daarmee de andere verzets-kleuren tekort, maar er zat wel meer dan een kern van

waarheid in zijn wrokkige observatie. Hij was bovendien niet de enige die tot deze conclusie kwam. De nazi's beschouwden de Zaanstreek – niet helemaal ten onrechte – als een lastige, linkse enclave.

Vandaar ook dat er, in de voorzomer van 1940, alleen al in Zaandam vijfhonderd militairen werden gestationeerd. Het bleek een preventieve, grootschalige bezettingsactie na de voltooiing van 'Fall Gelb'. Het invasieleger had zich nauwgezet voorbereid. De geplande overrompeling van Frankrijk, België en Nederland was vastgelegd op kaartsystemen die 'für die Kommandanturen die erste notwendigen Anlagen bezüglich Lage, soziale Struktur der Bevölkerung, wichtige Persönlichkeiten und Unternehmungen erhalten'. De Duitsers vorderden, na op 17 mei eerst Zaandam en vervolgens de omliggende gemeenten te zijn binnengetrokken, in hoog tempo hotels, scholen en andere gebouwen om hun manschappen te huisvesten. Zaandam veranderde in een Ortskommandantur, een plaats van waaruit het militair gezag over de nabije dorpen werd uitgeoefend. Volgens de bezetter verdiende de opstandige Zaanstreek extra toezicht, vandaar dat relatief grote machtsvertoon.

Heel veel leek er voor de gemiddelde Zaankanter overigens niet te veranderen, die laatste, warme lente-
weken van 1940. "Het bedrijfsleven herstelt zich", wist het *Algemeen Handelsblad* al op 16 mei. De VVV maakte reclame voor uitstapjes, alsof alles bij het oude was gebleven. De nieuwigheden beperkten zich aanvankelijk inderdaad tot details. De eerste, door iedereen op te volgen wijziging betrof het vooruitzetten van de klok. Duitsland hanteerde namelijk de zomertijd; het was er een uur en veertig minuten later. Maar verder bleef op het oog vrijwel alles hetzelfde. Er verdween niemand in de gevangenis vanwege zijn of haar politieke denk-

beelden. De paniek die tallozen gedurende de meidagen hun anti-fascistische boeken en geschriften deed verbranden, wekte inmiddels de lachlust op. De gemeentebesturen mochten gewoon doorgaan met hun reguliere werkzaamheden. En de geüniformeerde mannen die zo plotseling het beeld bepaalden, gedroegen zich beleefd en voorkomend. Ze waren niet te beroerd om zich op de Provincialeweg likkend aan een ijsje te laten fotograferen, als teken van goede wil. Alleen de dikke rookwolken op de achtergrond – de Britse marine had even tevoren de olietanks in het Amsterdamse havengebied in brand geschoten – benadrukten dat de situatie niet zo alledaags was als die op het eerste gezicht leek.

Wel heerste er rouw. Over de capitulatie van de Nederlandse strijdmacht, na slechts vier dagen vechten. Over de veertien Zaanse militairen die tijdens de meidagen waren gesneuveld. Over de vlucht van het koningshuis. Over de Zaandammers Sipke Lootsma en Lambertus Melk, die zich liever ophingen dan te moeten leven onder een nazistisch juk. Het duurde echter niet lang of velen vroegen zich af of die buitenlandse bezoekers wel zo angstaanjagend waren als met name de linkse pers keer op keer had benadrukt. Er ontvouwen zich enkele persoonlijke drama's, maar die waren te wijten aan Engelse luchtmachtbommen. De Zaanstreek was weliswaar geen doelwit – zelfs de Artillerie-Inrichtingen werden gespaard –, maar er ging soms wat mis. Eind juni vielen er achtereenvolgens explosieven neer op de Zaandamse Hemkade en vlakbij NS-station Koog-Zaandijk. Er ontstond schade aan omliggende gebouwen en er waren zelfs een dode en enkele gewonden. Daaraan droegen de Duitsers echter geen schuld, aldus de communis opinio.

Blij was de gemiddelde Zaankanter uiteraard niet met de bezetter, maar de haat keerde zich aanvankelijk

vooral tegen de 'landverraders' van de NSB. Het ging voor de eerste keer echt mis toen veel mensen op 29 juni, de verjaardag van prins Bernhard, door een anjer in het knoopsgat te steken hun steun aan de monarchie betuigden. De politie noteerde 'dat een groep NSB'ers van 16 à 20 man in de Westzijde en de Frans Halsstraat van de voorbijgangers de bloemen van de jas rukken en uitgestoken vlaggen beschadigen'. Het zou niet meer goed komen tussen de (op het hoogtepunt) paar honderd Zaanse NSB-leden en de grote meerderheid van hun medebewoners.

Sommigen uitten hun onvrede over de nieuwe situatie door middel van 'verzetjes'. Ze gooiden ruiten in bij hun opponenten, begroetten elkaar met 'OZO' ("Oranje zal overwinnen") of strooiden rood-wit-blauwe confetti op straat. "Rost van Tonningen had een hekel aan de bonzen, maar thans zuigt hij de arbeiders uit", aldus een vroeg pamflet op het Schapenpad.

Hoewel prominente fascistten als diezelfde Meinoud Rost van Tonningen en partijleider Anton Mussert in Het Wapen van Zaandam, de Nieuwe Sociëteit en De Waakzaamheid geestdriftig zieltjes probeerden te winnen, bleef het aantal Zaanse NSB-leden de gehele oorlog relatief laag. Men sloot zich liever aan bij de Nederlandsche Unie, een in juli 1940 opgerichte groepering. Deze organisatie, die in korte tijd zou uitgroeien tot de grootste politieke beweging die het land ooit had gekend, probeerde de 'nationale eenheid' te bevorderen en het vooroorlogse verzuilde denken te doorbreken. Het was een halfslachtige poging om de al dan niet vermeende samenhang te bewaren.

Het duurde enige tijd voor de Nederlandsche Unie piekte in de Zaanstreek, en dan nog vooral in Zaandam. Het vaak wat dwarse karakter van deze regio verhield zich slecht tot een beweging die de uniformiteit van het midden predikte. Het populaire sociaal-